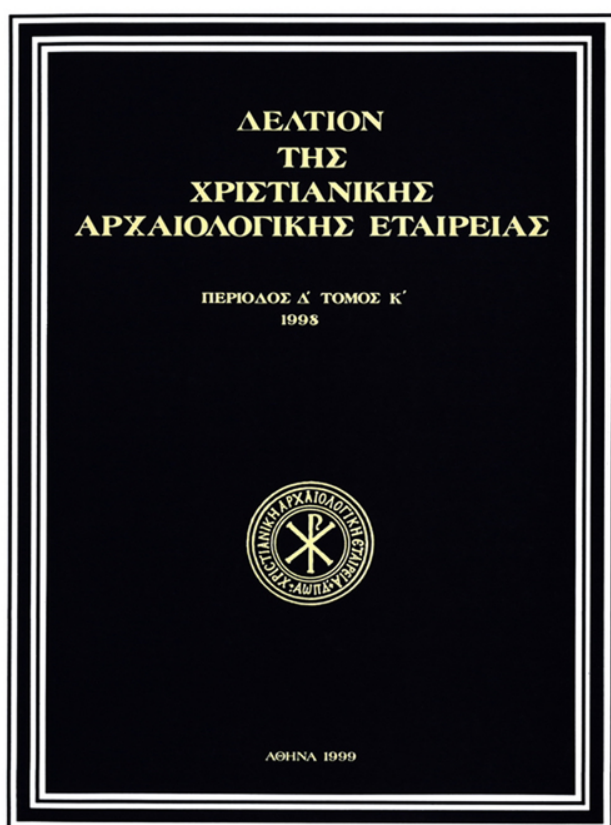

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 20 (1999)

Δελτίον ΧΑΕ 20 (1998-1999), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Δημητρίου Ι. Πάλλα (1907-1995)

**Πολεοδομικά των μεσοβυζαντινών και
υστεροβυζαντινών πόλεων**

Χαράλαμπος ΜΠΟΥΡΑΣ

doi: [10.12681/dchae.1197](https://doi.org/10.12681/dchae.1197)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΠΟΥΡΑΣ Χ. (1999). Πολεοδομικά των μεσοβυζαντινών και υστεροβυζαντινών πόλεων. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 20, 89–98. <https://doi.org/10.12681/dchae.1197>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Πολεοδομικά των μεσοβυζαντινών και
υστεροβυζαντινών πόλεων

Χαράλαμπος ΜΠΟΥΡΑΣ

Δελτίον ΧΑΕ 20 (1998), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του
Δημητρίου Ι. Πάλλα (1907-1995) • Σελ. 89-98

ΑΘΗΝΑ 1999

ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΑ ΤΩΝ ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΚΑΙ ΥΣΤΕΡΟΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΠΟΛΕΩΝ*

Ο πολεοδομικός σχεδιασμός απουσίαζε τελείως από τις μεσοβυζαντινές και ύστεροβυζαντινές πόλεις. Η θέση αυτή, διατυπωμένη από μακροῦ¹, ὀφείλει νά συζητηθεῖ ἐκ νέου, προκειμένου νά τεκμηριωθεῖ πληρέστερα καί μάλιστα μετά ἀπό τήν διατύπωση ἀντίθετων ἀπόψεων². Ἀπό τήν ἀρχή τονίζεται ὅτι γίνεται λόγος γιά τίς πόλεις οἱ ὁποῖες ἀναπτύχθηκαν μετά τήν μεγάλη καθίζηση τοῦ ἀστικοῦ βίου κατά τούς λεγόμενους «σκοτεινοῦς αἰῶνες», δηλαδή γιά τίς πόλεις τοῦ Βυζαντίου ἀπό τόν 9ο αἰῶνα ἕως τήν πτώση τῆς Αὐτοκρατορίας στά μέσα τοῦ 15ου αἰῶνα.

Τά πράγματα δέν εἶναι ἐξίσου σαφῆ στίς πόλεις πού ἐπιβίωσαν ἀπό τήν ὑστάτη ἀρχαιότητα, ὅσες δηλαδή εἶχαν ἀδιάκοπη ζωή. Αὐτές διατήρησαν λίγα ἢ πολλά στοιχεῖα ἀπό τήν ἀρχαία πολεοδομική τους μορφή, ἄν καί σαφῶς ὑποβαθμισμένη καί ἀλλοιωμένη. Εἶναι οἱ περιπτώσεις τῆς Θεσσαλονίκης, τῆς Νικαίας, τῆς Βεροίας, τῆς Ρόδου, τῆς Σινώπης, τῆς Ἐφέσου, τῆς Σμύρνης, τῆς Κορίνθου, τῶν Θηβῶν κ.ἄ.

Ἡ θέση γιά τήν ἀπουσία πολεοδομικοῦ σχεδιασμοῦ ἀφορᾷ στίς λοιπές περιπτώσεις, ἥτοι:

α. Ἀναβιώσεως ἐγκαταλελειμμένων τμημάτων πόλεων οἱ ὁποῖες εἶχαν ἐπιζήσει.

β. Ἀναβιώσεως ἀρχαίων πόλεων μετά ἀπό μακροχρόνια ἐρήμωσή τους.

γ. Ἐπεκτάσεως σέ προάστεια, ἔξω ἀπό τά τείχη.

δ. Νέων πόλεων.

Εἶναι ἴσως χρήσιμο νά διευκρινισθεῖ προηγουμένως τί ἀκριβῶς σημαίνει πολεοδομικός σχεδιασμός. Πρόκειται γιά ἀρχές δομῆς στήν μεγάλη κλίμακα ἢ γιά διορθωτικές παρεμβάσεις στό κτισμένο περιβάλλον, μέ

σκοπό τό δημόσιο ὄφελος καί τήν κάλυψη ὄχι ἰδιωτικῶν ἀλλά κοινωνικῶν ἀναγκῶν. Αὐτά σημαίνουν ὅτι προϋπόθεση τοῦ πολεοδομικοῦ σχεδιασμοῦ εἶναι ἡ ὑπαρξη ἐξουσίας πού διαχειρίζεται τό κτισμένο περιβάλλον καί ἡ ὁποία μπορεῖ νά κινήσει μηχανισμούς παρεμβάσεως, ἀφοῦ προηγουμένως καθορίσει καί ἐξαρχήσει τίς ἀνάγκες τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου.

Ἐρχόμενοι στά ζητήματα τῶν μεσοβυζαντινῶν καί τῶν ύστεροβυζαντινῶν πόλεων εὐλογο θεωροῦμε (δεδομένου ὅτι δέν ὑπάρχουν παρὰ οἱ ἔμμεσες ἐνδείξεις σέ κείμενα πού ἐπαινοῦν τήν ζωή σέ κάποιες πόλεις³) ὅτι οἱ σκοποί, οἱ ὁποῖοι θά ἔπρεπε νά καλυφθοῦν ἄν ὑπῆρχε πολεοδομικός σχεδιασμός, θά ἦταν:

α. Ἀσφαλείας.

β. Λειτουργικότητος (προσβάσεων καί χρήσεων γῆς γιά τήν κατοικία, τό ἐμπόριο, τήν βιοτεχνία, τόν δημόσιο καί τόν θρησκευτικό βίο καί τά κοιμητήρια).

γ. Ὑγιεινῆς.

δ. Συμβολισμοῦ.

ε. Αἰσθητικῆς: Μνημειακοῦ ὕψους ἀναδείξεως κτιρίων καί χώρων στήν πολεοδομική κλίμακα.

Διευκρινίζεται ἀκόμα ὅτι ὁ πολεοδομικός σχεδιασμός ἔχει ἄμεσα ἀποτελέσματα στήν εἰκόνα τῆς πόλεως μέ τήν ἐφαρμογή γεωμετρικῶν χαράξεων, ὅσο καί ἄν ἡ φυσική παράμετρος τῆς μορφῆς τοῦ ἐδάφους ἦταν δεσμευτική. Αὐτό δέν σημαίνει βέβαια ὅτι ἡ γεωμετρία εἶναι μόνον αὐτή τοῦ ὀρθογώνιου κανάβου τοῦ ἀρχαίου ἱπποδάμειου σχηματισμοῦ. Ἡ διάταξη σέ ὁμόκεντρες ζῶνες, ἡ διασύνδεση πυρήνων μέ κύριους δρόμους, ἡ πολική χάραξη δρόμων γιά τήν ἀνάδειξη κάποιου κεντροβαρικοῦ στοιχείου, ἡ ὀργάνωση τῆς πόλε-

* Εὐχαριστίες ὀφείλω στόν συνάδελφο κ. Κ. Πιτσάκη γιά τίς παρατηρήσεις του στό κείμενο τοῦ παρόντος ἀρθροῦ.

1. Ch. Bouras, City and Village, Urban Design and Architecture, *Akten*, XVI. *Internationaler Byzantinistenkongress*, Hauptreferate I, 2, Βιέννη 1981, σ. 611-653, ἰδίως σ. 638, 639 καί *Diskussion* II, 1, σ. 320-323. Χ. Μπούρας, Ἀπόψεις τῶν βυζαντινῶν πόλεων ἀπό τόν 8ο ἕως τόν

15ο αἰῶνα, ὑπό ἔκδοση στό *Οἰκονομική Ἱστορία τοῦ Βυζαντίου*, Μορφωτικό Ἰδρυμα τῆς Ἑθνικῆς Τραπεζῆς. Χ. Μπούρας, *Ἱστορία τῆς ἀρχιτεκτονικῆς*, Β', Ἀθήνα 1994, σ. 195, 196.

2. Πά τίς ὁποῖες βλ. στά ἐπόμενα.

3. Βλ. τίς ὑποσημ. 96-103 στό παρόν ἀρθρο.

ως σέ τομείς καί κυρίως ἡ ὀργάνωση χώρων ἐλευθέρων μέ συγκεκριμένες λειτουργίες θά ἦταν (ἂν ὑπῆρχαν) τὰ ἀδιάφυστα γεωμετρικά στοιχεῖα ἐνός πολεοδομικοῦ σχεδιασμοῦ.

Ἡ ἀρχαιολογική ἔρευνα προσφέρει ἄμεση μαρτυρία γιά τήν εἰκόνα τῆς μεσαιωνικῆς βυζαντινῆς πόλεως. Οἱ ἀνασκαφές, ἄλλοτε συστηματικές καί ἄλλοτε ἐξαναγκασμένες καί συμπτωματικές, τῶν στρωμάτων πού χρονολογοῦνται μεταξύ τοῦ 9ου καί τοῦ 15ου αἰώνα, ἐπιτρέπουν σέ ἀρκετές περιπτώσεις τήν προσέγγιση τοῦ πολεοδομικοῦ ἱστοῦ, τουλάχιστον σέ κάτοψη. Ὅπως καί ἄλλοτε τονίσθηκε, ἡ εἰκόνα πού προκύπτει εἶναι ὅπωςδήποτε ἀνεπαρκής, δέν παύει ὅμως νά εἶναι ἐνδεικτική καί κατά συνέπεια πολύ ἐνδιαφέρουσα.

Τά κτίρια μέ σκοπό τήν ἀσφάλεια τῶν πόλεων, δηλαδή οἱ ὀχυρώσεις τους, σῶζονται σέ πολύ καλύτερη κατάσταση ἀπό ὅλα τὰ ἄλλα καί δέν εἶναι σπάνιο τό φαινόμενο τῆς διατηρήσεως τμημάτων τους ἕως τό ὕψος τῶν ἐπάλξεων. Καί ἡ περίπτωση τῶν ὀχυρώσεων εἶναι ἡ μόνη στήν ὁποία διακρίνεται, ἂν ὄχι σχεδιασμός, τουλάχιστον ὁ σεβασμός κάποιων ἀρχῶν, οἱ ὁποῖες τηροῦνται στό σύνολο σχεδόν τῶν παραδειγμάτων:

α) Ὑπάρχει πάντοτε ἰδιαίτερη ἀκρόπολις πού διατηροῦσε αὐστηρῶς στρατιωτικό χαρακτήρα καί χωριζόταν ἀπό τόν οἰκισμό μέ τείχος⁴ ἡ ἦταν αὐτοδύναμη σέ μικρή ἀπόσταση ἀπό αὐτόν. β) Ἐνίοτε ὑπῆρχε καί διατείχισμα, πού προσέφερε μιάν ἀκόμα γραμμὴ ἀμύνης, μεταξύ τῶν δύο. γ) Πνόταν κατά κανόνα ἐκμετάλλευση τοῦ φυσικοῦ ὀχυροῦ τοῦ ἐδάφους ἡ τῶν ὑφισταμένων ἀπό τήν ἀρχαιότητα καί ἀπό προηγούμενες βυζαντινές ὀχυρώσεις τειχῶν, ἐρειπωμένων ἡ ὄχι. δ) Ἡ φροντίδα γιά τήν ἄμυνα περιελάμβανε τήν συγκέντρωση πόσιμου νεροῦ σέ ὕδατοδεξαμενές (κινστέρνες), ἄλλοτε ὑφιστάμενες καί ἄλλοτε διαμορφωμένες μέσα

σέ χώρους ἐρειπωμένων παλαιότερων κτιρίων. Ἡ σχέση τῶν θεμάτων ἀμύνης μέ τήν βυζαντινὴ πολεοδομία ἔχει ἐπισημανθεῖ καί μέσῳ τῶν κειμένων, ἰδίως τῶν *Τακτικῶν*⁵, καί ἀποτελεῖ ἴσως τήν μόνη ἐμφανῆ φροντίδα τοῦ κράτους γιά τό κοινωνικό σύνολο τῶν πόλεων κατά τήν ἐξεταζόμενη περίοδο. Στόν Κεκαυμένο⁶ διακρίνει κανεῖς καί τήν σύγκρουση συμφερόντων ἰδιωτῶν καί κράτους στό θέμα τῶν ζωνῶν μέσα ἀπό τὰ τείχη, οἱ ὁποῖες ἔπρεπε νά μένουν ἐλεύθερες ἀπό κτίσματα γιά τήν διακίνηση τῶν στρατιωτῶν. Ἡ ἀρχαιολογική ἔρευνα ἀποδεικνύει ὅτι καί αὐτό δέν ἐτηρεῖτο⁷ πάντοτε, παρὰ τό ὅτι μπορούσε νά ἀποβεῖ ζήτημα ζωῆς ἡ θανάτου γιά τοὺς πολῖτες σέ περίπτωση πολιορκίας. Ἀλλά ἐκεῖνο πού πρέπει ἰδιαίτερος νά τονισθεῖ εἶναι ὅτι κατά τήν μέση καί τήν ὕστερη βυζαντινὴ περίοδο τὰ ζητήματα τῆς ἀμύνης ἦταν τὰ μόνα γιά τὰ ὁποῖα τό κράτος διέθετε μηχανισμό ἐπιβολῆς κάποιων ἀρχῶν δομήσεως ἡ τῆς μορφῆς τῶν ὀχυρώσεων στίς ἐπαρχίες καί ὁ ὁποῖος δέν ἦταν ἄλλος ἀπὸ τόν στρατιωτικό: τοὺς στρατηγούς καί τοὺς τοπικούς στρατιωτικούς ὑφισταμένους τους.

Ὡς πρὸς τήν λειτουργικότητα τῶν ἀστικῶν συνόλων, τὰ ὁποῖα μποροῦν νά μελετηθοῦν, ἡ εἰκόνα πού προκύπτει ἀπό τίς ἀνασκαφές εἶναι στίς περισσότερες περιπτώσεις ἡ ἴδια: Οἱ δρόμοι εἶναι στενοί, μεταβλητοῦ πλάτους, συνηθέστατα ἀδιέξοδοι, περάσματα μᾶλλον ἀνάμεσα στά σπίτια. Οἱ κατοικίες συνωστίζονταν μέ μεσοτοιχίες ἡ ἀντιθέτως ἔχουν διασπαρθεῖ στόν χώρο σέ πλήρη ἀταξία. Τά ἐμπορικά καταστήματα δέν ἀνῆκαν σέ δημόσιο συγκρότημα ἀγορᾶς, ἀλλὰ ἀναπτύσσονταν γραμμικά κατά μήκος τῶν δρόμων⁸ ἡ σέ ἰδιωτικές «αὐλές»⁹. Τά βιοτεχνικά ἐργαστήρια, ἀκόμα καί αὐτὰ πού εἶχαν ὀχλοῦσες χρήσεις, βρισκόνταν ἀνάμεσα στά σπίτια καί ἡ διάκριση μεταξύ καταστημάτων καί ἐργαστηρίων ἦταν ἀσαφής. Ὁργανωμένοι κοινόχρηστοι

4. Ἐξαίρεση ἀποτελοῦσαν οἱ βυζαντινές πόλεις τῆς νοτίου Ἰταλίας. Βλ. J. M. Martin, G. Noyé, *Les villes de l'Italie byzantine (IXe-XIe siècle)*, *Hommes et richesses dans l'empire byzantine VIIIe-XVe siècle*, II, Παρίσι 1991, σ. 61.

5. J. Teall, *Byzantine Urbanisme in the Military Handbooks*, στό H.A. Miskimin, D. Herlihy, A.L. Udovitch (ἐκδ.), *The Medieval City*, New Haven 1977. George T. Dennis (ἐκδ.), *Tres tractatus byzantini, DOT*, Washington D.C., 1985, κεφ. θ', ι', ια' καί ιβ'. Τά σχετικά παραθέματα βλ. καί στό Ν. Μουτσόπουλος, Ἡ πρόωγη βυζαντινὴ καί ἡ μεσοβυζαντινὴ πόλη, *Αρχαιολογία*, τχ. 64, 1997, σ. 55-57.

6. Κεκαυμένος, *Στρατηγικόν*, μτφρ. Δ. Τσουγκαράκη, Ἀθήνα 1993, κεφ. 32, σ. 113-115.

7. Κ. Τσουρῆς, *ΑΔ* 44 (1989), *Χρονικά*, σ. 388-390, σχέδ. 3, μεγάλο βυζαντινὸ κτίριο σέ ἐπαφὴ μέ τόν τοῖχο μεταξύ τοῦ πύργου Π10

καί Π11 τοῦ Διδυμοτείχου. Θ. Ἀρχοντόπουλος, *ΑΔ* 45 (1990), *Χρονικά*, σ. 507-510 καί σχέδ. 1, 2, ναῦδριον προσκολλημένο στό βυζαντινὸ τείχος τῆς Ρόδου. Κ. Τσουρῆς, *ΑΔ* 46 (1991), *Χρονικά*, σ. 358-359, σχέδ. 6, τοῖχοι ἀδιάνγνωστοι σέ ἐπαφὴ μέ τό τείχος Διδυμοτείχου. Στό κάστρο τῆς Ρεντίνας σειρά ὁλόκληρη οπιτῶν ἦταν προσκολλημένη στό νότιο καί τό ἀνατολικὸ τείχος.

8. Ἡ τάση ἀναπτύξεως τῶν καταστημάτων σέ δρόμους ἀρχίζει στό Βυζάντιο πολύ νωρίτερα. Βλ. C. Mango, *Byzantine Architecture*, Νέα Υόρκη 1976, σ. 57.

9. Μαρτυρίες κλειστῶν «αὐλῶν» μέ οἰκονομικὸ ἐνδιαφέρον βλ. M. L. Rautmann, *The Byzantine Palaces of Thessaloniki, Byzantion LX* (1990), σ. 301, 302, 305· P. Lemerle, *Le typikon de Gregoire Pakourianos, Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Παρίσι 1977, σ. 135.

χώροι καί πλατείες δέν τεκμηριώνονται· ή κατάληψη τών ἐλεύθερων χώρων καί τών λεωφόρων μέ μεγάλο πλάτος τῆς ἀρχαιότητος ἀπό νέα κτίσματα εἶχε ἀρχίσει ἤδη ἀπό τήν περίοδο τών σκοτεινῶν χρόνων¹⁰. Οἱ ἐκκλησίες καί τά μοναστήρια ἦταν ἐντεταγμένα στόν πολεοδομικό ἰστό καί δέν ἀποτελοῦσαν στοιχεῖα ἀναφορᾶς στήν εἰκόνα τῆς πόλεως. Τέλος, ἡ ἀρχαία διάκριση μεταξύ πόλεων καί νεκροπόλεων εἶχε πρό πολλοῦ ἐκλείψει καί οἱ ταφές γίνονταν σχεδόν παντοῦ μέσα ἀπό τά τείχη, κυρίως γύρω ἀπό ἐκκλησίες, ἀλλά καί σέ κάθε χώρο πού παρέμενε ἄκτιστος μέσα στήν πόλη. Τεκμηρίωση στό μέτρο τοῦ δυνατοῦ ὅλων τών ὥς ἄνω ἔχει γίνει σέ δύο παλαιότερα ἄρθρα¹¹, σχετικά μέ τίς βυζαντινές ἐπαρχιακές πόλεις. Ἀλλά καί νέα εὐρήματα πού δημοσιεύθηκαν κατά τά τελευταῖα χρόνια δέν ἀλλάζουν τήν χαώδη αὐτή εἰκόνα τών μεσοβυζαντινῶν καί τών ὑστεροβυζαντινῶν πόλεων Μικρᾶς Ἀσίας καί Ἑλλάδος. Στό σχέδιο τοῦ Μυστρᾶ, τό γνωστό ἀπό παλιά¹², πόλεως στήν ὁποία δέν πραγματοποιήθηκαν ποτέ σκαφικές ἐρευνες γιά τήν μελέτη τοῦ ὁδικοῦ δικτύου, τά παραπάνω ἐπιβεβαιώνονται. Ἐδῶ ὑπῆρχαν ἰδιοκτησίες ἀκόμα καί πάνω ἀπό τούς δρόμους, τά γνωστά διαβατικά¹³. Πλήρης ἀκαταστασία διαπιστώνεται στό Γεράκι¹⁴, ὅπου ἐπίσης δέν ἔγιναν ποτέ ἀνασκαφές, ἀλλά σώζονται ὄχι λίγα σπίτια ὄρθια καί εἶναι δυνατή ἡ ἀποτύπωσή τους. Ἀλλά καί σέ ἓνα τμήμα τῆς μεσαιωνικῆς Περγάμου¹⁵, τό ὁποῖο ἀντιθέτως ἀνεσκάφη μέ ἐξαιρετική ἐπιμέλεια, ἔτσι ὥστε νά καταστεῖ δυνατή ἡ ἀναγνώριση τών χρήσεων, ἀλλά καί

ἡ χρονολόγηση τών διαφόρων οἰκοδομικῶν φάσεων τών κτισμάτων¹⁶ – καί συνακολούθως ἡ ἐξέλιξη τῆς μορφῆς τοῦ οἰκιστικοῦ συνόλου –, δεσπόζει ἡ ἴδια ἀταξία· ἡ ἀνυπαρξία σχεδιασμοῦ. Ἐδῶ ἀπλῶς διαπιστώνεται ἡ προτίμηση τών ἐμπόρων καί τών βιοτεχνῶν νά στεγάζουν τίς δραστηριότητές τους κατά μήκος ἐνός αὐτοσχέδιου δρόμου πού διαμορφώνεται στό νότιο ἄκρο τοῦ οἰκισμοῦ¹⁷.

Στίς γνωστές περιπτώσεις ὑπερβολικῆς προσεγγίσεως σπιτιῶν ἄς προστεθοῦν ἀκόμα δύο, στήν μεσοβυζαντινὴ Ἀθήνα καί τήν ὑστεροβυζαντινὴ Ἀρτα¹⁸. Στό κέντρο τῆς Θεσσαλονίκης ἀναφέρονται προσφάτως δύο ἀκόμα παραδείγματα βιοτεχνικῶν ἐργαστηρίων¹⁹ καί μάλιστα μέ σύστημα καμινεύσεως, δηλαδή μέ προφανῶς ὀχλοῦσες χρήσεις.

Μεσοβυζαντινοί καί ὑστεροβυζαντινοί τάφοι σέ τυχαῖες θέσεις μέσα στίς πόλεις ἀποτελοῦν συνηθέστατο φαινόμενο²⁰. Ἡ ἀπουσία συγκροτημένων κοιμητηρίων καί ἡ διασπορά τών τάφων παντοῦ μαρτυρεῖ τήν πλήρη ἀδιαφορία γιά τήν ὑγιεινὴ τών πολιτῶν. Λεῖπουν πληροφορίες γιά λοίμωκα καθατήρια στό Βυζάντιο, ἐνῶ νοσοκομεῖα λοίμωδῶν νόσων καί λεπροκομεῖα ἀναφέρονται καί μέσα στήν Κωνσταντινούπολη²¹. Οἱ ἀρχαῖες ἀντιλήψεις γιά τήν σημασία τοῦ τοπικοῦ κλίματος στήν ὑγιεινὴ τών πόλεων διακρίνονται σέ διάφορα κείμενα, ὅπως τοῦ Κεκαυμένου²², πρόκειται ὅμως γιά ἀπλές ὁδηγίες καί δέν μποροῦν νά θεωρηθοῦν πολεοδομικὲς διατάξεις.

Ὡς πρὸς τόν συμβολισμό στήν κλίμακα τῆς πόλεως καί

10. Βλ. τό παράδειγμα τῆς Ἐφέσου, C. Foss, *Ephesus after Antiquity*, Cambridge 1979, σ. 112, 113.

11. Βλ. ὑποσημ. 1 στό παρόν ἄρθρο.

12. G. Millet, *Monuments byzantins de Mistra*, Παρίσι 1910, πίν. 1. Ἀ. Κ. Ὁρλάνδος, Τά παλάτια καί τά σπίτια τοῦ Μυστρᾶ, *ΑΒΜΕ Γ* (1937), σ. 6-9. Χ. Μπούρας, Ἡ πόλη τοῦ Μυστρᾶ, στό *Sl. Curčič - E. Χατζητρούφωνος* (ἐκδ.), *Ἡ κοσμικὴ μεσαιωνικὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὰ Βαλκάνια, 1300-1500*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 76-79.

13. Ὁρλάνδος, ὁ.π., σ. 60, εἰκ. 47, 49.

14. Α.Μ. Σιμάτου, Ρ. Χριστοδουλοπούλου, Παρατηρήσεις στόν μεσαιωνικὸ οἰκισμό τοῦ Γερακίου, *ΔΧΑΕ ΙΕ* (1989-1990), σ. 67 κ.έ., κυρίως σ. 68-71 καί εἰκ. 4.

15. K. Rheidt, *Die Stadtgrabung, 2: Die byzantinische Wohnstadt*, Βερολίνο 1991, σ. 196 κ.έ.

16. Ὁ.π., πίν. 4-8 καί γενικὸς χάρτης σέ κλίμακα 1:2.000.

17. Ὁ.π., σ. 205-219 καί πίν. 4-8. Πά τήν εὐτέλεια τών μεσαιωνικῶν κτισμάτων τῆς Περγάμου βλ. καί κατωτέρω, ὑποσημ. 35.

18. T. Leslie Shear Jr., *The Athenian Agora Excavations of 1989-1993*, *Hesperia* 66 (1997), σ. 521-546 καί Β. Παπαδοπούλου, *ΑΔ* 43 (1988), *Χρονικά*, σ. 333, σχέδ. 4, πίν. 192α-β καί *ΑΔ* 44 (1989),

Χρονικά, σ. 291-293, σχέδ. 2, πίν. 165α.

19. Ε. Μαρκῆ, *ΑΔ* 45 (1990), *Χρονικά*, σ. 337-340, σχέδ. 3, πίν. 152α. Ἐργαστήριο ὑαλουργίας μέ κλίβανο ἔχει βρεθεῖ καί στήν πρὸς βορρᾶν ζώνη τῆς ἀνασκαφῆς τῆς πλατείας Διοικητηρίου (ἀδημ.).

20. Θηβῶν, Χ. Κοιλᾶκου, *ΑΔ* 42 (1987), *Χρονικά*, σ. 117-118, πίν. 68β. Θεσσαλονίκης, Δ. Ναλπάντης, *ΑΔ* 42 (1987), *Χρονικά*, σ. 395, 397. Διδυμοτείχου, Κ. Τσουρῆς, *ΑΔ* 42 (1987), *Χρονικά*, σ. 471-474. Θηβῶν, Χ. Κοιλᾶκου, *ΑΔ* 43 (1988), *Χρονικά*, σ. 97-98, σχέδ. 2, πίν. 71β, σ. 102, σχέδ. 4, πίν. 72β, σ. 104, σχέδ. 7. Σιδηροκάστρου, Χ. Μπακιρτζῆς, *ΑΔ* 44 (1989), *Χρονικά*, σ. 383-385, σχέδ. 1. Ρόδου, Θ. Ἀρχοντόπουλος, *ΑΔ* 44 (1989), *Χρονικά*, σ. 510-516, σχέδ. 1, πίν. 283α. Θεσσαλονίκης, Ι. Κανονίδης, *ΑΔ* 45 (1990), *Χρονικά*, σ. 335.

21. Βλ. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινῶν βίος καί πολιτισμός*, Β', Ἀθῆναι 1948, σ. 147-154 καί κυρίως σ. 150, σημ. 2· Α. Philipsborn, «Hiera Nosos» und die Spezial-Anstalt des Pantokrator-Krankenhauses, *Byzantion* 33 (1963), σ. 223-230.

22. Κεκαυμένος, ὁ.π. (ὑποσημ. 6), σ. 169: ...Αἱ θῦραι τῆς οἰκίας σου ἐπὶ ἀνατολὰς ἔστωσαν βλέπονσαι, ἵνα δέχωνται τὸν ἀέρα...

τίς ἐξ αὐτοῦ προθέσεις σχεδιασμοῦ, ἔχομε γιά τό Βυζάντιο τήν πρόσφατη ἔρευνα τοῦ Φ. Λαγόπουλου²³. Δέν εἶναι συμπτωματικό ὅτι σέ αὐτή κατά κανόνα ἀναφέρονται πόλεις τῆς ὕστατης ἀρχαιότητος καί δίδεται ἔμφαση στήν ἴδια τήν Κωνσταντινούπολη. Τά περί Μονεμβασίας καί περί Μυστρᾶ, πού θά μᾶς ἐνδιέφεραν ἰδιαίτερος, δέν ἐπιβεβαιώνονται ἀμέσως ἀπό τά πράγματα: Τά νεωτερικά σχέδια τῆς Γενναδείου²⁴ εἶναι ἀναξιόπιστα, γιατί δέν ἀνταποκρίνονται στήν σημερινή κατάσταση τῆς Μονεμβασίας, ἡ ὁποία λίγο διαφέρει ἀπό ἐκείνη τῆς Β' Ἑνετοκρατίας καί παραμένει ἄγνωστο κατά πόσον ἔμοιαζε μέ τήν βυζαντινὴ εἰκόνα τῆς πόλεως²⁵. Ὅσο γιά τόν Μυστρᾶ, οἱ ἐλισσόμενοι κύριοι δρόμοι ἀλλάζουν συνεχῶς κατεύθυνση καί προσανατολισμό, οὐδόλως τέμνονται κατά ὀρθή γωνία, παρουσιάζουν μεγάλες κλίσεις καί προφανῶς δέν μποροῦν νά θεωρηθοῦν *cardo* καί *decumanus* μέ συμβολικό νόημα.

Οἱ περιορισμένες γνώσεις μας γιά τό μεσαιωνικό περιβάλλον τῶν ἐκκλησιαστικῶν μνημείων στίς βυζαντινές πόλεις καί μάλιστα τῶν ἐνοριακῶν καί τῶν μητροπόλεων δέν ἐπιτρέπουν δυστυχῶς ἄμεσες παρατηρήσεις γιά τό ἐνδεχόμενο πολεοδομικοῦ σχεδιασμοῦ μνημειακῆς ἀναδείξεώς τους. Στίς τέσσερις περιπτώσεις, στίς ὁποῖες βασιλικές-μητροπόλεις ἔχουν τήν μακρά τους πλευρά πάνω σέ ἕναν κεντρικό δρόμο, οὐσιαστικά ἔχομε τήν ἐπιβίωση τοῦ σχεδίου τῆς ὕστατης ἀρχαιότητος καί ὄχι νέο σχεδιασμό. Πρόκειται γιά τόν Ἅγιο Δημήτριο τῆς Θεσσαλονίκης, τήν μητρόπολη τῆς Βεροίας, τήν μητρόπολη τῶν Σερρών καί τήν Ἁγία Σοφία τῆς

Νικαίας. Ἀντιθέτως, σέ νέα συγκροτήματα, ὅπως στά Σέρβια²⁶ καί τόν Μυστρᾶ²⁷, οἱ μητροπόλεις ἀπωθοῦνται στήν ἄκρη τῆς πόλεως, σέ ἐπαφή μέ τά τείχη, χωρίς τήν παραμικρή πολεοδομική προβολή καί ἀνάδειξη. Ἐξαίρεση θά ἀποτελοῦσε ἴσως ἡ Ἁγία Σοφία τῆς Ἀχρίδος μέ τήν μεγαλοπρεπῆ τῆς πρόσοψη, ἡ ἄγνοια ὅμως τῆς μορφῆς τοῦ περιγύρου της κατά τήν ὑστεροβυζαντινὴ περίοδο ἀποκλείει παρατηρήσεις καί συμπεράσματα. Ὅσο γιά τά ἐντός τῶν πόλεων περὶτεχνα καθολικά μοναστηριῶν, ἀνῆκαν σέ κλειστά ἐσωστρεφῆ συγκροτήματα μέ ψηλούς περιβόλους καί μόνον τά πρόπυλά τους²⁸ μαρτυροῦσαν τήν ὑπαρξή τους στὸν δημόσιο χῶρο.

Τὴν ἀποψη περὶ τῆς ἀπουσίας πολεοδομικοῦ σχεδιασμοῦ ἀπό τίς μεσοβυζαντινές καί τίς ὑστεροβυζαντινές πόλεις ἀποδέχονται πολλοὶ μελετητές τους, ὅπως εἶναι ὁ C. Mango²⁹, ὁ W. Müller-Wiener³⁰, ὁ A. Guillou³¹, ὁ N. Μουτσόπουλος³², ὁ Ἀ. Καρπόζηλος³³, οἱ C. Foss καί A. Kazhdan³⁴ καί ἄλλοι. Καί ἐπανειλημμένως τονίζεται ἡ μεγάλη διαφορὰ στὸ θέμα αὐτὸ μεταξὺ τῶν παλαιοχριστιανικῶν ἢ πρωτοβυζαντινῶν πόλεων καί ἐκείνων πού δημιουργήθηκαν μετὰ τήν εἰκονομαχία. Ἡ ἀπομάκρυνση ἀπὸ τίς θεσμικὲς δομές τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν καί ἐλληνορωμαϊκῶν πόλεων, βαθμιαία ἀπὸ τὸν 4ο ἕως τὰ τέλη τοῦ 6ου αἰώνα, ἀπότομη κατὰ τοὺς λεγόμενους «σκοτεινοὺς χρόνους», εἶχε τὰ ἀποτελέσματά της καί στὸ κέλυφος, τὸ κτισμένο δηλαδὴ περιβάλλον. Ὅλες οἱ λειτουργίες ὑποβαθμίζονται καί τό μνημειακὸ ὕψος³⁵ χάνεται.

Πράγματι, στίς πόλεις τοῦ μέσου καί τοῦ ὕστερου Βυ-

23. Φ. Λαγόπουλος, Ὁ θρησκευτικὸς συμβολισμὸς τῆς βυζαντινῆς πόλεως, *Ἀρχαιολογία καὶ Τέχνες*, 64 (1997), σ. 65-74.

24. Ὁ.π., σ. 72, εἰκ. 11. Πρόκειται γιά πρωτότυπα σχέδια πού ἔγιναν τὸ 1690 κατὰ τὸ διάστημα τῆς πολιορκίας τῆς Μονεμβασίας (δηλαδὴ χωρὶς ἄμεση αὐτοψία τῆς πόλεως) καί τὰ ὁποῖα δημοσιεύθηκαν ἀπὸ τὸν Kevin Andrews, *Castles of the Morea*, Princeton N.J., 1953, σ. 252-254, πίν. XXXVIIa.

25. Ἡ ἀντιστοιχία μιᾶς θαλασσινῆς πυλίδος τοῦ κάστρου καί τῆς ἀνόδου πρὸς τήν ἀκρόπολη τῆς Μονεμβασίας κάνει πάντως πιθανή τήν ὑπαρξή καί κάποιου περάσματος ἐγκαρσίον πρὸς τὸν διαμήκη κεντρικὸ δρόμο στήν θέση αὐτή. Βλ. καί Χ. Καλλιγᾶ, Μονεμβασία, στὸ S. Curić - E. Χατζηγεωργίου (ἐκδ.), ὁ.π. (ὑπόσημ. 12), σ. 80, 81.

26. Ἀ. Ξυγγόπουλος, *Τὰ μνημεῖα τῶν Σερβίων*, Ἀθήναι 1957, σ. 29, εἰκ. 1, ἀριθ. 1.

27. Millet, ὁ.π.

28. Ἀ.Κ. Ὁρλάνδος, *Μοναστηριακὴ ἀρχιτεκτονική*, Ἀθήναι 1958², σ. 17-26.

29. Mango, ὁ.π. (ὑπόσημ. 8). Ὁ ἴδιος, *Byzantium, The Empire of New*

Rome, Λονδίνο 1980, σ. 81, 82.

30. W. Müller-Wiener, *Von der Polis zum Kastion, Gymnasium* 93 (1986), σ. 436 κ.ἐ. Βλ. κυρίως σ. 463.

31. A. Guillou, *La civilisation byzantin*, Παρίσι 1974, σ. 304.

32. Μουτσόπουλος, ὁ.π. (ὑπόσημ. 5), σ. 35.

33. Α. Καρπόζηλος, *Περὶ ἀποπάτων, βόθρων καί ὑπονόμων, στὸ Ἡ καθημερινὴ ζωὴ στὸ Βυζάντιο*, Ἀθήναι 1989, σ. 350-351.

34. C. Foss, A. Kazhdan, λ. *Cities, ODB*, σ. 464-466.

35. Τὴν ἀσύγκριτη ὑπεροχὴ τῆς ἀρχαίας ἀρχιτεκτονικῆς ἐναντι τῆς δικῆς τους ἐκφράζει ἡ γνωστὴ ἐπιστολὴ τοῦ Θεοδώρου Δούκα Λάσκαρη πρὸς τὸν Γεώργιο Ἀκροπολίτη, ἀναφορικῶς μέ τὰ εἶρηπια τῆς Περγάμου: ...Ἑλληνικῆς γὰρ μεγαλονοίας ὑπάρχει ταῦτα μεστὰ καὶ σοφίας ταύτης ἰνδάλματα... μέσων δὲ τῶν οἰκοδομῶν κελλύδρια χθαμαλὰ καὶ οἶων λείψανα τῶν τεθνεώτων οἰκῶν ἐμφαίνονται, πολλὴν ἐμποιοῦντα τῇ θέᾳ τὴν ἀλγυρόντα. ὥς γὰρ εἰς τοὺς νῦν οἴκους αἱ τῶν μνῶν ἔχουσι τρωγλαί, οὕτως ἂν εἴποι τις καὶ ταῦτα πρὸς τοὺς ἀφανιζομένους..., *Theodori Ducae Laskaris, Epistulae CCXVII*, ἐκδ. N. Festa, Φλωρεντία 1898, σ. 107-108.

ξαντίου δέν υπήρχε κάποια αρχή πού θά μελετούσε ἢ θά ἐπέβαλλε πολεοδομικό σχεδιασμό. Οἱ *curiae* εἶχαν πρὸ πολλοῦ ἐκλείψει³⁶ καὶ ὁ ἑπαρχος τοῦ πραιτωρίου (*praefectus praetorio*), πού εἶχε στίς ἐπαρχίες καθήκοντα ἀνάλογα μέ ἐκεῖνα τοῦ ἐπάρχου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, εἶχε ἐπίσης ἐξαφανισθεῖ ἀπὸ τίς ἀρχές τοῦ 8ου αἰώνα³⁷. Τό γεγονός ὅτι ὁρισμένες ἀρχαῖες διατάξεις δικαίου σχετιζόμενες μέ τήν ἀνέγερση διαφόρων κτιρίων προσετέθησαν σέ κώδικες τοῦ Ἐπαρχικοῦ Βιβλίου³⁸ (γιά τίς ὁποῖες βλ. στά ἐπόμενα) ὑποδηλώνει ὅτι ἡ δυνάμει ἐφαρμογή τους ἀνῆκε στίς ἀρμοδιότητες τοῦ ἐπάρχου, ὁ ὁποῖος ὅμως δέν υπήρχε παρὰ μόνον στήν Πρωτεύουσα³⁹.

Ἀλλά κάθε πολεοδομική παρέμβαση, ἀκόμα καί ἡ ἀπλούστερη τῆς ρυμοτομίας, σήμερα τουλάχιστον εἶναι ἀνέφικτη χωρὶς τήν δυνατότητα προσκτίσεως ἰδιωτικῆς γῆς ἀπὸ τήν διοίκηση, δηλαδή τήν ἐξαγορά ἢ τήν ἀπαλλοτριώσή της⁴⁰. Οἱ σύγχρονοι αὐτοὶ τρόποι φαίνεται ὅτι ἦταν ἄγνωστοι στό Βυζάντιο· τουλάχιστον δέν μαρτυροῦνται. Μιά γνωστή περίπτωση εἶναι αὐτή τῆς ἐξαγορᾶς οἰκοπέδων γιά τήν ἀνέγερση τῆς Ἀγίας Σοφίας ἀπὸ τόν Ἰουστινιανό, πού ἀναφέρεται στά *Πάτρια*⁴¹. Ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο ἐξαγοράσθηκε τότε τό οἰκόπεδο κάποιου Ἀντιόχου δείχνει ὅτι ἡ ἀναγκαστική ἀπαλλοτριώση ἦταν ἀδιανόητη κατὰ τόν 6ο τουλάχιστον αἰώνα καί ὅτι ἔπρεπε νά ἐπιτευχθεῖ ὅπωςδήποτε ἡ συναίνεση πωλήσεως τοῦ ἰδιώτη ἰδιοκτήτη, ἔστω καί μέ μή νομίμους τρόπους. Μιά δεύτερη περίπτωση εἶναι τῆς Νέας ἐκκλησίας⁴², πού ἔκτισε ὁ Βασίλειος ὁ Α' τό 880, ὁ ὁποῖος ...*πρὸς τὸ κτίσαι τὴν Νέαν, οἰκήματα πάμπόλλα ἐξωνησάμενος... ἤρξατο ἐκχοῖζειν...* Καί οἱ δύο περιπτώσεις ἀφοροῦν σέ αὐτοκρατορικά κτίσματα στήν Πρωτεύουσα. Δεδομένης τῆς συνεχοῦς ἀπομακρύνσεως ἀπὸ τίς ἀρχαῖες ἀντιλήψεις περὶ πόλεων,

εἶναι ἀπίθανο νά θεσμοθετήθηκαν κατὰ τήν μετὰ τήν Εἰκονομαχία περίοδο ἀπαλλοτριώσεις μέ σκοπὸ τήν κοινὴ ὠφέλεια.

Ἄλλη μία ἐνδειξη ἔρχεται νά ἐνισχύσει τήν ἄποψη περὶ ἀπουσίας πολεοδομικοῦ σχεδιασμοῦ. Στό σχέδιο πρωτοκόλλου «τοῦ οἰκίσαι καὶ συστήσαι κάστρον», δηλαδή γιά τήν ἰδρυση πόλεως⁴³, δέν ὑπάρχουν προβλέψεις οὔτε γιά κάποιες μορφῆς σχέδιο οὔτε γιά τόν σεβασμὸ πολεοδομικῶν διατάξεων σέ δημιουργούμενους νέους οἰκισμούς.

Ἡ ἀδυναμία διαχειρήσεως δομῶν μεγάλης κλίμακος ἀποτελεῖ γενικὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ μεσαιωνικοῦ τρόπου σκέψεως⁴⁴. Στούς λόγους παρεμποδίσεως τοῦ πολεοδομικοῦ σχεδιασμοῦ θά πρέπει νά προστεθοῦν γιά μὲν τίς πόλεις πού ἀναβίωναν ἐν ὅλῳ ἢ ἐν μέρει ἡ ἀδράνεια τῶν ὑφιστάμενων παλαιότερων ἐρειπίων, γιά δέ τίς νέες πόλεις οἱ δυσκολίες ἀπὸ τό ἐπικλινὲς ἔδαφος⁴⁵. Ἡ ἀνεπαρκὴς ἐρμηνεία καὶ χρονολόγηση τῶν κτισμάτων τῶν ἀνασκαπτόμενων μεσοβυζαντινῶν καὶ ὑστεροβυζαντινῶν στρωμάτων δέν ἔχει ἐπιτρέψει ἔως τώρα τήν ἐκτίμηση τοῦ παρὰγοντος τῶν ὑφιστάμενων ἀρχαιότερων κτιρίων στήν βυζαντινὴ ἀστικὴ ἀρχιτεκτονική. Εἶναι ὅμως προφανές ὅτι τό τυχαῖο τῆς ἐρειπώσεως καὶ τῆς διαρπαγῆς τοῦ οἰκοδομικοῦ τους ὕλικου, καθὼς καὶ ἡ κατὰ περίπτωσιν ἐπανάχρηση τοίχων καὶ δαπέδων δυσκόλευαν ἀκόμα περισσότερο τόν προγραμματισμὸ καὶ τόν σχεδιασμὸ τόσο στήν μικρὴ⁴⁶ ὅσο καὶ στήν μεγάλη κλίμακα (περιπτώσεις Κορίνθου, ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς, Περγάμου, Ἄρτας, Θεσσαλονίκης κ.ἄ.).

Ἡ δημιουργία νέων ἢ ἡ ἐπέκταση τῶν βυζαντινῶν πόλεων ἐνίοτε ἀποκαλεῖται ὀργανικὴ ἢ δυναμικὴ καὶ θεωρεῖται ὅτι πραγματοποιήθηκε μὲν χωρὶς προηγουμένο σχεδιασμὸ, ἀλλὰ μέ τόν σεβασμὸ ὁρισμένων νό-

36. Εἶχαν καταργηθεῖ μέ Νεαρά τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, βλ. Foss, ὁ.π. (ὑπόσημ. 34), *ODB*, σ. 564.

37. Κ. Πιτσάκης, *Κ. Ἀρμενοπούλου, Πρόχειρον Νόμων ἢ Ἐξάβιβλος*, Ἀθήνα 1971, σ. λη', 392.

38. Ὁ.π., σ. λθ'.

39. Πά τήν ἀπουσία ἀρχῶν στίς ἐπαρχιακές πόλεις βλ. καὶ Τ. Λουγκῆς, Ἡ ἐξέλιξις τῆς βυζαντινῆς πόλης ἀπὸ τόν τέταρτο σὺν δώδεκατο αἰώνα, *Βυζαντινά* 16 (1996), σ. 62-63. Βλ. ἐπίσης Vera Hrochova, *Les villes byzantines au 11e-13e siècles, XVIe Congrès International d'études byzantines*, Rapports, Ἀθήνα 1976.

40. Οἱ ἔμμεσοι σύγχρονοι διοικητικοὶ μηχανισμοί, πού προβλέπουν πλὴν τῆς ἀπαλλοτριώσεως καὶ ἄλλους τρόπους (ἀνταλλαγῆς τῆς γῆς, ἀποζημιώσεως ἀπὸ τοὺς ὁμόρους, μεταφορᾶς συντελεστοῦ δομήσεως κτλ.), δέν μποροῦν νὰ συζητηθοῦν

γιά τήν μεσαιωνικὴ περίοδο.

41. *Scriptores originum Konstantinopolitanarum* (ἐκδ. Th. Preger), Λειψία 1901, σ. 78-81.

42. *Συνεχισταὶ Θεοφάνους, Γεώργιος Μοναχός*, ἐκδ. Βόννης, 1838, σ. 843, παρ. 11.

43. Σκοπὸς εἶναι ἡ δημιουργία κινήτρων γιά τήν ἐξασφάλιση οἰκητόρων, κυρίως ἡ παράδοση κτημάτων σέ στρατιῶτες. Βλ. G. Ferrari, *Formulari notarili inediti dell'età bizantina*, Ρώμη 1912, σ. 10, 15, 80-83 (ἔγγρα. 8 καὶ 18).

44. L. Benevolo, *La città nella storia d'Europa*, Ρώμη - Μπάρι 1993 (ἐλλην. μτφρ., Ἀθήνα 1997), σ. 59-60.

45. Δεδομένου ὅτι δημιουργήθηκαν σέ ὑψώματα γιά λόγους ἀσφαλείας.

46. Μπούρας, ὁ.π. (ὑπόσημ. 1), σ. 192, 193.

μων ἢ συνηθειῶν, πού προσέδωσαν στό σύνολο κάποια λειτουργικότητα καί λογική. Παραλληλίζονται ἀκόμα τά βυζαντινά οἰκιστικά σύνολα μέ ἐκεῖνα τῆς ἀρχαιότητος, πρό τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ ἱπποδάμειου συστήματος. Δυστυχῶς οἱ περιορισμένες γνώσεις μας γιά τήν μορφή τοῦ πολεοδομικοῦ ἱστοῦ, τόσο τῶν μέν ὅσο καί τῶν δέ, καθιστᾷ τούς παραλληλισμούς αὐτούς πιθανούς ἀλλά ὄχι βέβαιους.

Οἱ γενικεύσεις καλόν εἶναι νά ἀποφεύγονται. Ἡ ἱστορία τῶν πόλεων εἶναι ἀπό τήν φύση τῆς μιά ἱστορία εἰδικῶν περιπτώσεων, οἱ ὁποῖες πρέπει νά μελετηθοῦν κατ' ἀρχήν μία πρὸς μία χωριστά⁴⁷. Μέ ἀπαραίτητη προϋπόθεση ὅτι θά γίνουν ἀνασκαφές, οἱ ὁποῖες θά τύχουν πλήρους ἐπιστημονικῆς ἀξιοποιήσεως, ἐλπίζεται ὅτι θά διαφανοῦν κάποιοι παράγοντες (ὄχι ἀρχές) τῆς δυναμικῆς ἢ ὀργανικῆς ἀναπτύξεως: Ἡ σημασία ἑνός προϋπάρχοντος πυρήνα (ὄχυρώματος, μονῆς, πύλης τοῦ κάστρου σέ περίπτωση ἐπεκτάσεως ἐκτός ἀπό τά ὅριά του) καί τῆς γραμμικῆς αὐθαιρέτου δομήσεως ἐκατέρωθεν τῶν προσβάσεων πρὸς αὐτόν, ἴσως θά φανεῖ σημαντικῇ⁴⁸.

Ἡ ἄποψη ὅτι τό φαινομενικῶς ἀνοργάνωτο τῶν ἐξεταζόμενων βυζαντινῶν πόλεων ἔχει λειτουργικότητα καί λογική λόγω τῆς ὑπάρξεως στό Βυζάντιο πολεοδομικῶν νόμων ὑποστηρίχθηκε ἀρχικῶς ἀπό τόν Γ. Βελένη⁴⁹, ἀκολούθως ἀπό τόν Φ. Ὁραιόπουλο⁵⁰ καί προσφάτως ἀπό τόν Γ. Λάββα⁵¹. Συγκεκριμένως καί οἱ τρεῖς ἐπικαλοῦνται τήν *Ἑξάβιβλο* τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου καί τό ἐκεῖ περιεχόμενο κεφάλαιο «Περὶ καινοτομιῶν» μέ τίτλο «Ἐπαρχικά ἀπό τῶν τοῦ Ἀσκαλωνίτου Ἰουλιανοῦ τοῦ ἀρχιτέκτονος».

Ἡ ἀνάλυση τῶν κειμένων αὐτῶν, ἀλλά καί τά ἀρχαιολογικά δεδομένα ὁδηγοῦν στό συμπέρασμα ὅτι ἡ ἄπο-

ψη αὐτῇ δέν εὐσταθεῖ. Ἡ σχετική ἔρευνα διευκολύνεται ἀπό τίς παρατηρήσεις τοῦ ἐκδότη τῆς πληρέστερης ἕως τώρα δημοσιεύσεως τῆς *Ἑξάβιβλου*, τοῦ Κωνσταντίνου Πιτσάκη⁵², καί ἀπό τό πρόσφατο βιβλίο γιά τίς διατάξεις τοῦ Ἰουλιανοῦ τοῦ ἐξ Ἀσκαλωνος τῆς Catherine Saliou⁵³.

Οἱ καινοτομίες, οἱ νέες δηλαδή κατασκευές, πού θά ἦταν δυνατόν νά βλάψουν ἄλλους ἢ τό δημόσιο συμφέρον, ὅπως ἦταν οἱ ἀποστάσεις μεταξύ κτιρίων καί τά ὕψη τους, εἶχαν κανονισθεῖ μέ νόμους τοῦ Ζήνωνος πού ἐπιβεβαιώθηκαν ἀπό τόν Ἰουστινιανό⁵⁴. Ἀργότερα, τόν 9ο αἰώνα, ὁρισμένες διατάξεις πέρασαν καί στά *Βασιλικά*. Ὅπως ὁμως παρατηρήθηκε⁵⁵, τά *Βασιλικά* περιέχουν ἐντολές, εἰδικότερα στήν σφαῖρα τοῦ διοικητικοῦ δικαίου καί τῶν κοινωνικῶν κανονισμῶν, οἱ ὁποῖες ἦταν ἄχρηστες ἤδη ἀπό τόν 9ο αἰώνα.

Ὁ Κωνσταντῖνος Ἀρμενόπουλος πολὺ ἀργότερα, τό 1345, ἐπιχείρησε σέ μιά ἐποχή παρακμῆς τῆς βυζαντινῆς νομικῆς ἐπιστήμης⁵⁶, μιάν ἀνασύνδεση μέ τό παλαιό κλασικό βυζαντινὸ δίκαιο μέ τό *Πρόχειρον νόμων τὸ λεγόμενον ἢ Ἑξάβιβλος συναθροισθὲν πάντοθεν κατ' ἐπιλογὴν καί κατ' ἐπιτομὴν οὕτω συντεθέν...* Ἦταν λοιπόν ἓνα ἔργο ἐραnistικοῦ χαρακτήρος⁵⁷, τό ὁποῖο στηρίχθηκε σέ παλαιότερες διατάξεις, ἄλλες ἰσχύουσες καί ἄλλες ὄχι, πού χαρακτηρίζονταν ἀπό κενά, ἀτέλειες, ἀντιφάσεις καί ἀπουσία κριτικοῦ πνεύματος⁵⁸.

Τό βιβλίο τοῦ Ἀρμενοπούλου ὁμως ἦλθε νά καλύψει ἓνα κενό στήν πρακτικὴ ἐξάσκηση τῆς δικαιοσύνης καί ἐκεῖθεν ἡ διαπιστωνόμενη ἐπιτυχία του κατὰ τόν τελευταῖο αἰώνα τῆς ζωῆς τοῦ Βυζαντίου καί ἀργότερα κατὰ τήν Τουρκοκρατία. Εἶναι πάντως βέβαιο ὅτι ὑπάρχουν σέ αὐτό διατάξεις πού εἶχαν περιπέσει σέ ἀχρησία ἢ ἀναφέρονται σέ κρατικούς θεσμούς πού εἶχαν ἐκλείψει τόν 14ο αἰώνα, κυρίως διατάξεις πού

47. Benevolo, ὁ.π., σ. 19.

48. Ἄν μελετήσει κανεῖς τήν ἐξέλιξη πόλεων καί οἰκισμῶν κατὰ τήν μετά τήν Ἀλωση περίοδο ἢ ἀντίστοιχες καταστάσεις στήν Δυτικὴ Εὐρώπη. Βλ. σχετικῶς καί P. Lavedan, J. Hugueney, *L'urbanisme au moyen âge*, Γενεύη 1974, σ. 1-9. Τό κτίσιμο ἐκατέρωθεν ὁδοῦ, πού συνδέει δύο πύλες τοῦ κάστρου σέ νέες πόλεις στήν νότιο Ἰταλία (ὅπως λ.χ. στήν Troia), δίνει τήν ἐντύπωση τοῦ σχεδιασμοῦ μιᾶς πλατείας μέσης ὁδοῦ. Βλ. Martin, Noyé, ὁ.π. (ὑπόσημ. 4), σ. 51, 53, εἰκ. 3, 7 καί 8.

49. G. Velenis, *Wohnviertel und Wohnhausbau in den byzantinischen Städten, Wohnungsbau im Altertum*, Βερολίνο 1978, σ. 227-236.

50. Φ. Ὁραιόπουλος, *Ὁ νεοελληνικὸς λόγος γιά τήν ἀρχιτεκτονική καί τήν πόλη*, Ἀθήνα 1998, σ. 41-46.

51. G. Lavvas, *Oecistics and Town-Planning during the Paleologian*

Period, *Περὶλήψεις τῶν ἀνακοινώσεων τοῦ συνεδρίου Secular Medieval Architecture in the Balkans, 1300-1500 and its Preservation*, Θεσσαλονίκη 1997.

52. Πιτσάκης, ὁ.π. (ὑπόσημ. 37).

53. C. Saliou, *La traité d'urbanisme de Julien d'Ascalon. Droit et architecture en Palestine au VIe siècle*, Παρίσι 1996 (Monographies TM, ἀριθ. 8). Κριτικὴ τοῦ βιβλίου ἀπό τόν B.H. Stocte βλ. στό BZ 91 (1998), σ. 200-201.

54. M. T. Fögen, *ODB*, σ. 1089.

55. A. Kazhdan, *ODB*, σ. 265.

56. Πιτσάκης, ὁ.π., σ. ζ'-ιβ'.

57. Ὁ.π., σ. λη'-μ'.

58. Ὁ.π., σ. μ'-μα'.

ἀφορούν σέ θέματα δημόσιου δικαίου καί κρατικής ὁργανώσεως⁵⁹.

Οἱ διατάξεις πού μᾶς ἐνδιαφέρουν ἐδῶ ἀποτελοῦν τό τέταρτο κεφάλαιο τοῦ δευτέρου βιβλίου τῆς *Ἑξαβίβλου* καί φέρουν τόν τίτλο «Ἐπαρχικά ἀπό τῶν τοῦ Ἀσκαλωνίτου Ἰουλιανοῦ τοῦ ἀρχιτέκτονος ἐκ τῶν νόμων ἥτοι ἐθῶν τῶν ἐν Παλαιστίνῃ». Ἔχει γίνει δεκτό ὅτι ὁ Ἀρμενόπουλος τίς παρέλαβε ἀπό ἕνα ἐπίμετρον σέ χειρόγραφο τοῦ βιβλίου τοῦ Ἐπάρχου κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὁμοιο πρὸς τόν κώδικα 23 τῆς Δημόσιας καί Πανεπιστημιακῆς Βιβλιοθήκης τῆς Γενεύης⁶⁰. Ἡ C. Salioy δέκρινε τὴν ἄμεση παρὰδοση τοῦ κεμένου τοῦ Ἰουλιανοῦ μέσῳ τριῶν χειρογράφων⁶¹ ἀπὸ τὴν ἔμμεση στὰ πολυάριθμα σωζόμενα χειρόγραφα τῆς *Ἑξαβίβλου*⁶². Ἀκολούθως ἐπιχείρησε τὴν ἀποκατάσταση τοῦ ἀρχικοῦ κεμένου μέ τὴν ἀπομάκρυνση ἐμβόλμων ξένων στοιχείων, μιά νέα ἀρίθμηση τῶν παραγράφων τοῦ⁶³, εὐρύτατο σχολιασμό καί μετάφρασή του στὴν γαλλικὴ γλῶσσα. Διαπίστωσε ὅτι οἱ παραγράφοι ἀποτελοῦν ὁμάδες πού ἀναφέρονται ἐμμέσως στὰ πρωταρχικά στοιχεῖα, σὺν πῦρ, τὸν ἀέρα, τὸ ὕδωρ καί τὴν γῆ⁶⁴ καί ἀφ' ἑνὸς ἐπιβεβαίωσε τὴν χρονολόγησιν τοῦ κεμένου στὸν 6ο αἰῶνα⁶⁵, ἀφ' ἑτέρου δέ σχολίασε τὴν ὑπόθεσιν ταυτίσεως τοῦ Ἀσκαλωνίτη μέ ἕναν Ἰουλιανὸ ἀρχιτέκτονα, γνωστὸ καί ἀπὸ ἄλλου⁶⁶. Στὸ ἐρώτημα γιατί ἕνας ἀρχιτέκτων, ὁ Ἰουλιανός, ἀσχολεῖται μέ καθαρώς νομικά θέματα, ἡ C. Salioy ὑποθέτει ὅτι ἦταν βοηθὸς ἐνός κουράτορος rei publicae, ἐνός ἀξιωματοῦ⁶⁷, ὁ ὁποῖος ἐπέβλεπε τὴν ἐφαρμογὴ παρόμοιων διατάξεων στὶς πόλεις κατὰ τὴν ὕστατη ἀρχαιότητα.

Ἐπιστρέφοντας στὸ ζήτημα κατὰ πόσον οἱ διατάξεις τοῦ Ἰουλιανοῦ τοῦ Ἀσκαλωνίτου εἶχαν ἐφαρμογὴ κατὰ τὴν μέση καί τὴν ὕστερη βυζαντινὴ περίοδο στὶς ἐπαρχίες, μποροῦμε νὰ ἐπισημάνομε στὴν διεξοδικὴ πραγματεία τῆς C. Salioy τρία οὐσιώδη συμπεράσματα: α) ὅτι οἱ διατάξεις αὐτές ἦταν σέ πλήρη ἀντιστοιχία πρὸς τὰ κοινωνικά καί οἰκονομικά δεδομένα τῆς Παλαιστίνης τοῦ 5ου καί τοῦ 6ου αἰῶνα⁶⁸, β) ὅτι τὸ ζήτημα τῆς νομικῆς ἀξίας τοῦ κεμένου ἐν τῷ συνόλῳ του φαίνεται ἔκτοτε χωρὶς ἀντικείμενο⁶⁹ καί γ) ὅτι ἡ λειτουργία τῆς συναγωγῆς ἀστικοῦ δικαίου πού συνετέθη ἀργότερα στὴν Κωνσταντινούπολιν ἦταν περισσότερο θεωρητικὴ παρὰ πρακτικὴ⁷⁰. Ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου τῆς, ἄλλωστε, δηλώνει τὸ τοπικῶς καί χρονικῶς περιορισμένο τῶν διατάξεων τοῦ Ἰουλιανοῦ.

Ἡ κρίσις τῶν σκοτεινῶν χρόνων τοῦ 7ου καί τοῦ 8ου αἰῶνα δέν προκάλεσε μόνον οὐσιώδεις ἀλλαγές στὸν χαρακτήρα τῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ συνοδεύθηκε ἀπὸ βαθιές τομὲς στὴν διοίκηση καί τὴν ὁργάνωσιν τοῦ ἀστικοῦ βίου⁷¹. Οἱ συνέπειες σὺν κτισμένο περιβάλλον τῶν πόλεων, τόσο αὐτῶν πού ἐπιβίωσαν ὅσο καί τῶν νέων, τίς κατέστησαν κυριολεκτικῶς ἀγνώριστες⁷².

Ὁ Ἰουλιανός καί τὸ ἐθνικὸ δίκαιον τῆς Παλαιστίνης⁷³ ἀνήκουν στὴν ἀρχαιότητα καί θὰ φαίνονταν ἐξωπραγματικά στὶς ἐπαρχιακές πόλεις μετὰ τὴν Εἰκονομαχίαν. Οἱ διατάξεις λ.χ. περὶ ἀνδριαντοπλαστῶν⁷⁴, ἐργαστηρίων δηλαδὴ κατασκευῆς μεγάλων ὀρειχάλκινων ἀγαλμάτων, ἢ οἱ διατάξεις περὶ δημόσιων κιονοστηρικτῶν στοῶν⁷⁵ ἢ ἡ περὶ ἀπόψεως δημοσίας γραφῆς⁷⁶, τοῦ δικαιώματος δηλαδὴ νὰ βλέπει κανεὶς ἀπὸ

59. Ὁ.π., σ. μα', σημ. 38.

60. Ὁ.π., σ. λη', σημ. 30. M. T. Fögen, *ODB*, σ. 1079.

61. Salioy, ὁ.π., σ. 9-12 καί 30.

62. Ὁ.π. Βλ. ἐπίσης Πιτσάκης, ὁ.π., σ. νγ'-ξά'.

63. Salioy, ὁ.π., σ. 31 κ.ε. Ἀντιστοιχία τῆς νέας ἀριθμήσεως μέ τὴν γνωστὴ τῆς *Ἑξαβίβλου* βλ. στὴν σ. 157. Στὰ ἐπόμενα τοῦ παρόντος ἀρθροῦ γίνεται ἀναφορὰ τῶν παραγράφων μέ τὴν γνωστὴ ἀρίθμηση.

64. Salioy, ὁ.π., σ. 31 κ.ε. Εἶναι φανερὴ ἡ σχέση τῶν ἰδεῶν αὐτῶν μέ τὴν ἐλληνικὴ καί τὴν ἐλληνιστικὴ φιλοσοφικὴ κληρονομία.

65. Ὁ.π., σ. 28.

66. Ὁ.π., σ. 27 σημ. 107. Βλ. ἐπίσης Καρπόζηλος, ὁ.π. (ὑπόσημ. 33), σ. 338 σημ. 12· M. T. Fögen, *ODB*, σ. 1079. Γιά τὸ ἔργο τοῦ Ἰουλιανοῦ βλ. ἀκόμα C. Ferrini, *Opere I*, Μιλάνο, 1929, σ. 443-452· Δ. Γκίνης, σὺν *ΕΕΒΣ* 13 (1937), σ. 183-191· M. J. Sjuzumov, *O Traktate Juliana Askalonita, Anticnaja drevnosti i srednie veka, Sredlovsk* 1 (1960), σ. 3-34· H.J. Scheltema, *The Nomoi of Julianus d'Askalon, Symbolae ad jus et historiam antiquitatis pertinentes Julio Christiano van*

Oven dedicatae, Leiden 1946, σ. 349-360.

67. Salioy, ὁ.π., σ. 86.

68. Ὁ.π., σ. 93.

69. Ὁ.π., σ. 131.

70. Ὁ.π., σ. 132.

71. Βλ. προχειρῶς Δ. Ζακυνθινός, *Βυζαντινὴ ἱστορία 324-1071*, Ἀθήναι 1972, σ. 143-158· C. Mango, *Byzantium, The Empire of New Rome*, Λονδίνο 1980, σ. 71-82· Λουγκῆς, ὁ.π. Ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία εἶναι πολὺ πλούσια.

72. Müller-Wiener, ὁ.π. (ὑπόσημ. 30), σποράδην.

73. Ὅπως ρητῶς δηλώνεται στὸν τίτλο τῶν διατάξεων, μέσα στὴν *Ἑξαβίβλο*: ...ἐκ τῶν ἐθῶν τῶν ἐν Παλαιστίνῃ. Οἱ μνῆες τῆς Ἀσκάλωνος καί τῆς Καισαρείας Maritima (παράγρ. 42), καθὼς καί τῶν ἐπίπεδων δωμάτων τῶν κατοικιῶν (παράγρ. 37, 38, 39) τὸ ἐπιβεβαιώνουν. Βλ. καί Salioy, ὁ.π., σ. 88, 89.

74. Παράγρ. 19.

75. Παράγρ. 43.

76. Παράγρ. 49.

μακριά έργα μνημειακής ζωγραφικής μέ ἀρχαία μυθολογικά θέματα, ἀσφαλῶς ἦταν ἀκατανόητες στίς πόλεις καί τίς κώμες τῆς ἐποχῆς πού μᾶς ἀπασχολεῖ. Ἄλλες διατάξεις τοῦ Ἰουλιανοῦ, ὅπως οἱ ὑπ' ἀριθ. 40 καί 42, εἰσάγουν τό δίκαιον τῆς κατ' ὁρόφους ἰδιοκτησίας πού ἦταν ἄγνωστο στό ρωμαϊκό καί τό βυζαντινό δίκαιον⁷⁷ καί ἀνήκουν στό ἀνατολικό, πιθανῶς στά ἐθιμικά δέοντα τῆς Παλαιστίνης. Ἡ διάταξη 23⁷⁸, ἐρμηνευόμενη κατά λέξη, ἀποκλείει τό συνεχές σύστημα δομήσεως καί ἀσφαλῶς δέν εἶχε ἐφαρμογή στίς πυκνοδομημένες πόλεις-κάστρα τῆς ἐποχῆς. Ἀλλά ἡ σιωπή τοῦ Ἰουλιανοῦ γιά πράγματα αὐτονόητα κατά τήν ἀρχαιότητα, ὅπως ἡ ἐκτός τῶν τειχῶν ταφή τῶν νεκρῶν καί ἡ ἐγκατάσταση ἐξαιρετικά ὀχλουσῶν χρήσεων, ὅπως τῶν σφαγείων⁷⁹, εἶναι δικαιολογημένη καί ἐνδεικτική τῆς πρωιμότητος τῶν διατάξεων.

Ξαναδιαβάζοντας τό κείμενο τοῦ Ἰουλιανοῦ βλέπει κανεῖς ὅτι ἀποτελεῖται ἀπό κανόνες δικαίου⁸⁰. Ἀναφέρεται ἀποκλειστικῶς σέ πράξεις ἐν σχέσει πρὸς ὑφιστάμενα ἤδη κτίρια καί ποτέ σέ ἔννοιες σχεδιασμοῦ ἢ προβλέψεων στήν μεγάλη κλίμακα τῆς πόλεως. Μένει κανεῖς μέ τήν ἐντύπωση ὅτι ἐπιτρέπεται ὅτιδήποτε, ἀρκεῖ νά μή βλάπτεται ἄλλος καί μάλιστα ἰδιώτης. Σπανίως γίνεται λόγος⁸¹ περὶ δημοσίου συμφέροντος. Τό πράγμα ἐξηγεῖται ἀπό τό ὅτι οἱ πόλεις κατά τόν 6ο αἰῶνα ἦταν ἤδη διαμορφωμένες· εἶχαν συγκεκριμένο πολεοδομικό σχέδιο ἀπό τοὺς προηγούμενους αἰῶνες⁸². Σέ ἄλλες πάλι περιπτώσεις ὑπῆρχαν ἀπλές ἀστυ-

νομικές ἀπαγορεύσεις⁸³, ὅπως λ.χ. γιά τήν στάθμευση ζώων μέσα στίς δημόσιες στοές⁸⁴. Ἡ χρήση τῶν μεγαλοπρεπῶν στοῶν, πού πλαισίωναν τίς λεωφόρους τῆς Ἀντιοχείας, ἀπό ζῶα, δύο αἰῶνες νωρίτερα, φαίνεται ὅτι, ὡς στοιχεῖο παρακμῆς, εἶχε ἐνοχλήσει καί τόν αὐτοκράτορα Ἰουλιανό⁸⁵.

Σημειώθηκε ἤδη ὅτι τὰ ἀρχαιολογικά δεδομένα μαρτυροῦν ὅτι οἱ διατάξεις τοῦ Ἀσκαλωνίτου δέν εἶχαν πρακτική ἐφαρμογή στίς πόλεις μετά ἀπό τήν κρίση τῶν σκοτεινῶν χρόνων. Κεραμικοὶ κλίβανοι ἔχουν ἐπισημανθεῖ ἐντός πόλεων⁸⁶, ἂν καί παραμένει ἀσφές ἐάν ἐπρόκειτο γιά ὀπτησιὰ ἀγγείων καί μικροαντικειμένων ἢ οἰκοδομικῶν ὑλικῶν, τούβλων καί κεραμίδων. Ὑαλουργεῖα ἐπίσης⁸⁷. Τά περὶ ἐξωστῶν, θυρίδων, παραθύρων καί ὑδρορροῶν δυστυχῶς δέν μποροῦν νά σχολιασθοῦν λόγῳ τῆς γενικῆς καταστροφῆς τῆς ἀνωδομῆς τῶν βυζαντινῶν σπιτιῶν. Στόν Μυστρᾶ ὁμως ἔχομε δρόμους πολὺ στενότερους⁸⁸ ἀπὸ τό ὅριον ἀποστάσεως τῶν 10 ποδῶν τοῦ Ἰουλιανοῦ. Ὅσο γιά τοὺς περιορισμούς τῆς θέας (τῶν διατάξεων 46, 47, 48 καί 51), δέν ἔχει κανεῖς παρὰ νά προσέξει τό συγκρότημα μερικῶν μεγάλων καί σημαντικῶν οἰκιῶν τοῦ Μυστρᾶ⁸⁹, τοῦ ὁποῖου τήν θέα ἀπέκλεισε τελείως ἡ δυτικὴ πτέρυξ τοῦ ἀνακτόρου τῶν δεσποτῶν⁹⁰, πού κτίσθηκε ἀργότερα.

Ἀλλά ἡ καταστρατήγηση γενικῶν διατάξεων πού εἶχαν σχέση μέ τόν χώρο τῆς πόλεως εἶναι πολὺ ἐμφανέστερη στό ζήτημα τῶν ταφῶν πού μελέτησε ἀναλυτικά ὁ G.

77. Πιτσάκης, ὅ.π. (ὑποσημ. 37), σ. 125 σημ. 1.

78. «Περὶ οἰκοδομῆς οἰκῶν». Μπορεῖ κανεῖς νά κτίζει ἰσόγεια σέ πόλεις ἀρκεῖ νά ἀπέχει ἀπὸ τὸν γείτονα δέκα πόδες καί μπορεῖ νά ἀνοίγει παράθυρα παντοῦ, ὅπως θέλει.

79. Ἡ ὑπαρξὴ σφαγείων ἐντός τῆς πόλεως Λακεδαιμονίας μαρτυρεῖται στήν διαθήκη τοῦ ὁσίου Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε. Σπ. Λάμπρος (ἐκδ.), Ὁ Βίος Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε, ΝΕ Γ' (1906), Β', σ. 224. Ἄς σημειωθεῖ ἐπίσης ὅτι στίς διατάξεις τοῦ Ἰουλιανοῦ δέν γίνεται λόγος γιά τήν λίαν ὀχλούσα χρήση τῶν βυρσοδεψείων.

80. Κατά πόσον τό κείμενο τοῦ Ἰουλιανοῦ ἀπέκτησε νομοθετικὴ ἰσχὺ ὑπάρχει διάσταση ἀπόψεων. Βλ. Καρπόζηλος, ὅ.π. (ὑποσημ. 33), σ. 339.

81. Ὅπως στίς παραγρ. 54, 64, 65 καί 82.

82. Καρπόζηλος, ὅ.π. (ὑποσημ. 33), σ. 344, 350, 351.

83. Κατά τόν Ἀ. Καρπόζηλο (ὅ.π., σ. 338) «...εἶναι ἐπιτομή ἀστυνομικῶν διατάξεων παρὰ ...ἐγχειρίδιον ἀρχιτεκτονικῆς».

84. Παράγρ. 26 καί 27.

85. ...Ὅνδ' ἀπέβλεψας ὅση καὶ μέχρι τῶν ὄνων ἐστὶν ἐλευθερία παρ' αὐτοῖς καὶ τῶν καμῶν; ἄγνοοι τοι καὶ ταύτας οἱ μισθωτοὶ διὰ τῶν στοῶν, ὥσπερ τὰς νύμφας... Ἰουλιανὸς Μισοπάγων, ἐκδ. Γ. Ἀβραμίδης, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 70.

86. Ὅπως στήν Ἀρτα (ΑΔ 41 (1986), Χρονικά, σ. 107), τήν Θεσ-

σαλονίκη (ΑΔ 33 (1987), Χρονικά, σ. 239), τό Διδυμότειχον (ΑΔ 32 (1977), Χρονικά, σ. 284, 285), τήν Κόρινθο (κεραμικοὶ κλίβανοι κάτω ἀπὸ τὸν ναὸ τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου), τίς Σάρδεις (C. Foss, J. A. Scott, Σάρδεις, Οἰκονομικὴ ἱστορία τοῦ Βυζαντίου, ὑπὸ ἐκδοσιν) καί τήν Πύδνα (Ε. Μαρκή, Ἀνασκαφὴ ἐργαστηρίου..., Ἀντίφωνον, Τμητικὸς τόμος στὸν Ν. Δρανδάκη, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 123). Βλ. ἐπίσης Κ. Θεοχαρίδου, Συμβολὴ στήν μελέτη τῆς παραγωγῆς οἰκοδομικῶν κεραμικῶν προϊόντων, ΔΧΑΕ II' (1985-86), σ. 89, σημ. 10-12.

87. Ὅπως στήν Κόρινθο, βλ. G. Davidson, AJA 44 (1940), σ. 297-324 καί F. Matson, αὐτόθι, σ. 325-327, στό Τύρνοβο (K. Dochev, Οἰκονομικὴ ἱστορία τοῦ Βυζαντίου, ὑπὸ ἐκδοσιν) καί τίς Σάρδεις (Foss, Scott, ὅ.π.).

88. Ὁρλάνδος, ὅ.π. (ὑποσημ. 12), Γ' (1937), σ. 9, «...ἐλικοειδῶς ἔρποντες δρομίσκοι πλάτους τό πολὺ μέχρι 2 μέτρων, ἀναχωροῦντες ἀπὸ διαφόρων σημείων τῆς μέσης...».

89. Ρ. Ἐτζεόγλου, ΑΔ 29 (1973-74), Χρονικά, σ. 414-417, σχέδ. 1-4 (ἀποτυπώσεις Πλ. Θεοχαρίδη).

90. Ὁρλάνδος, ὅ.π., σ. 32-52. Χ. Μπούρας, Τὰ ἀνάκτορα τῶν δεσποτῶν, στό S. Cugîr - Ε. Χατζηγεωργίου (ἐκδ.), ὅ.π. (ὑποσημ. 12), σ. 242-243, 361, 362.

Dagron⁹¹. Ἐνῶ ὑπῆρχαν πάντοτε οἱ παλαιοὶ ἀπαγορευτικοὶ νόμοι, βαθμιαίως ὑπερίσχυσαν οἱ χριστιανικὲς συνήθειες καί, τέλος, ἡ Νεαρά 53 τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, βάσει ἑνὸς «λαϊκιστικοῦ» σκεπτικοῦ, ἐπέτρεψε καί τίς ἐντός τῶν πόλεων ταφές⁹², μέ ἀποτέλεσμα νά γεμίσουν οἱ ἐλεύθεροι χώροι τους μέ τάφους⁹³.

Ὅρισμένα κείμενα τά ὁποῖα θεωρήθηκαν⁹⁴ ὅτι σχετίζονται μέ τήν λειτουργικότητα καί τήν λογική τῶν μεσαιωνικῶν πόλεων, δέν μεταβάλλουν τά συμπεράσματά μας⁹⁵. Τά Ἀρεοπαγίτικα κείμενα⁹⁶ καί τό *Ἐξαήμερον* τοῦ Μεγάλου Βασιλείου⁹⁷ ἀνήκουν στήν ὑστατή ἀρχαιότητα, ἀλλά καί ἐμμέσως μόνον μποροῦν νά συσχετισθοῦν μέ τίς πόλεις. Οἱ ὀψιμότερες *Ἐκφράσεις* χαρακτηρίζονται ἀπό τήν γνωστή ρητορεία τῶν βυζαντινῶν κειμένων καί κατά περίπτωσιν ἐπαινοῦν κάποια στοιχεῖα τοῦ οἰκισμοῦ: Ὁ Καντακουζηνός⁹⁸ περιγράφει τά Σέρβια κυρίως ὡς πρός τήν ἀμυντική τους ἱκανότητα. Ὁ Ἰωάννης Εὐγενικός ἐπαινεῖ τήν Κόρινθο⁹⁹ γιά τό κλίμα της, τά προϊόντα της γῆς, τά πηγαῖα νερά της, τήν πυκνότητα τῶν σπιτιῶν της¹⁰⁰ καί τήν ὀχύρωση τοῦ Ἀκροκορίνθου. Ὁ ἴδιος ἐξυμνεῖ τήν κώμη Πετρίνα¹⁰¹ γιά τό φυσικό της περιβάλλον, τόν ὀχυρό της πύργο καί τρεῖς ἐκκλησίες της. Τέλος, ὁ Ἰωάννης Καμε-

νιατής¹⁰², μέ ἓνα ἀμφιβόλου αὐθεντικότητος κείμενο¹⁰³, δίνει ἀπλῶς μερικές ἐπιφανειακές πληροφορίες γιά τό ἐμπόριο τῆς μέσης ὁδοῦ, γιά τέσσερις ἐκκλησίες, τίς ὀχυρώσεις καί τό εὐρύτερο φυσικό περιβάλλον τῆς Θεσσαλονίκης. Ὅλα τά ὡς ἄνω ἐλάχιστη σχέση μποροῦν νά ἔχουν μέ τό τί καθιστᾷ μιά πόλη λειτουργική, εὐχάριστη, ὑγιεινή καί μέ λογική διάταξη χώρων καί κτιρίων, δηλαδή μέ τό ἀποτέλεσμα ὀρθολογιστικοῦ πολεοδομικοῦ σχεδιασμοῦ.

Τό εὐλογο συμπέρασμα ὅσων προηγήθηκαν εἶναι ὅτι οἱ πόλεις πού ἀναβίωσαν στόν χώρο τοῦ Βυζαντίου ἢ δημιουργήθηκαν μετά τήν Εἰκονομαχία δέν σχεδιάσθηκαν ἐκ νέου. Προέκυψαν δυναμικά ὑπό ποικίλες συνθήκες, ὅταν καλύπτονταν οἱ κατά περίπτωσιν ἀνάγκες τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Πολεοδομικός σχεδιασμός καί βελτιωτικές πολεοδομικές παρεμβάσεις δέν ὑπῆρξαν. Τό συμπέρασμα αὐτό θά ἐπιβεβαιωθεῖ καί θά δικαιωθεῖ μέ ἓνα μόνον τρόπο: Μέ μεθοδικές ἀνασκαφές τῶν βυζαντινῶν πόλεων καί μέ τήν ὀλοκληρωμένη ἐρμηνευτική ἀξιοποίηση τῶν εὐρημάτων τους.

Δεκέμβριος 1997

Ἐθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνεῖο

91. G. Dagron, Le christianisme dans la ville byzantine, *DOP* 31 (1977), σ. 3-25, κυρίως σ. 12-14. Βλ. ἐπίσης Ν. Ἐμμανουηλίδης, *Τό δίκαιο τῆς ταφῆς στό Βυζάντιο*, Ἀθήνα 1989, σ. 176-186, 201-234. Ε. Μαρκῆ, Τό τέλος τῆς ἀρχαιότητος καί ἡ εἰσαγωγή τῶν νεκρῶν στήν πόλη, Ἡ περίπτωσις τῆς Θεσσαλονίκης, *Δέκατο Συμπόσιο Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καί Τέχνης*, Πρόγραμμα καί περιλήψεις εἰσηγήσεων καί ἀνακοινώσεων, Ἀθήνα 1990, σ. 41-42.

92. Ὁ.π., σ. 14 σημ. 58. P. Noailles, A. Dain (ἐκδ.), *Les nouvelles de Leon VI le Sage*, Παρίσι 1944, σ. 203-205.

93. Πιά τίς φοβερές συνθήκες, κάτω ἀπό τίς ὁποῖες γίνονταν ταφές μέσα στήν ἴδια τήν Κωνσταντινούπολη, βλ. Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως, *Ἱστορία σύντομος*, ἐκδ. Δ. Τσουγκαράκη, Ἀθήνα 1994, σ. 151 καί P. Magdalino, *Constantinopolitana, Ἀετός, Studies in Honour of Cyril Mango*, Λειψία 1998, σ. 230-232.

94. Lavvas, ὅ.π. (ὑπόσημ. 51).

95. Βλ. σχετικῶς καί Müller-Wiener, ὅ.π. (ὑπόσημ. 30), σ. 472-474.

96. *Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου κείμενα*, PG, 3, 1857 καί 4 (ἀ.χρ.),

σποράδην.

97. B. Baldwin, *ODB*, σ. 926, 927.

98. Ἱ. Καντακουζηνός, *Ἱστορία*, Βόννη 1828-1832, τ. 3, σ. 131. Τό ἐγκώμιο δέν εἶναι ἄσχετο μέ τήν ἀδυναμία του νά ἐκπορθήσῃ τό κάστρο.

99. Ἰωάννου τοῦ Εὐγενικοῦ, *Ἐγκωμιαστική ἔκφρασις Κορίνθου*, Σπ. Λάμπρος, (ἐκδ.), *Παλαιολογία καί Πελοποννησιακά*, Ἀθήναι 1912-1923, Α', σ. 47, 48.

100. ... *πυκναῖς οἰκίαις καί ναῶν κάλλεσιν ἡμεροῦσα...*, ὅ.π., σ. 48. Στήν μεσαιωνική σκέψη τό πυκνοδομημένο θεωρεῖται πλεονέκτημα.

101. Ἰωάννου τοῦ Εὐγενικοῦ ὅ.π., σ. 49-55.

102. G. Böhlig (ἐκδ.), *Ἰωάννης Καμενιάτης, De expugnatione Thessalonicae*, Βερολίνο 1973, κεφ. 3-11.

103. A. Kazhdan, Some Questions Addressed to Scholars who Believe in the Authenticity of Kameniatēs' Capture of Thessalonika, *BZ* 71 (1978), σ. 300-314.

URBAN PLANNING IN MIDDLE AND LATE BYZANTINE CITIES

There appears to be a complete lack of urban planning in Byzantine cities built after Iconoclasm, or, more generally, the great age of crisis extending from the late 6th until the 9th centuries. Studies supporting this view have appeared from time to time by such scholars as C. Mango, W. Müller-Wiener, A. Guillou, N. Moutsopoulos, A. Karpozelos, C. Foss, and A. Kazhdan. The purpose of the present article is to defend this thesis by contributing several additional arguments in its favor.

The objectives of urban planning are first discussed, together with the impact these have on the overall appearance of a city in general. The picture comes to us from archaeology, and as far as Byzantine cities are concerned, it can never be complete, given the fact that large parts of the excavated levels dating to the period between the 9th and 15th centuries have been destroyed. Furthermore, the excavations themselves are usually fragmentary and inadequately published. Nevertheless, almost all the sites reveal a rather confused mass of remains, with few free spaces, blind alleys, streets of variable width but usually very narrow, and houses that are arranged either in a densely crowded network or are irregularly distributed with workshops for handicraft production scattered in between the houses. All of this has been documented in two previous articles of the author on provincial Byzantine cities in Asia Minor and Greece.

Some kind of urban planning in Byzantine cities has only been established in the case of buildings whose purpose was to defend the city. Provision was always made for a separate acropolis, defensive walls, and a supply of drinking water. The special ordinance we have in the *Strategika* stipulating that houses were not to be built in contact with the city's defensive walls appears only rarely to have been enforced. The absence of demarcated cemeteries and the existence of graves scattered within the city walls demonstrate total indifference to public health.

There is no information to show that the selection of particular sites for church monuments in Byzantine cities involved any kind of city planning, and the layout of monasteries that were located in cities was internally directed. On the wider scale of the city plan, the symbolic significance is encountered only in early Christian and early Byzantine towns and cities.

At any rate, the cities that have been studied did not even possess a state office or authority that might have been responsible for formulating a city plan or for enforcing it, since only Constantinople had an *eparchos*. Moreover, the concept of appropriating lands for public use did not exist in Byzantium.

Some scholars believe that urban planning existed in Byzantium, and they cite the *Hexabiblos* of Constantine Armenopoulos, a 1345 collection of texts which includes the *Eparchika* of the architect Julian of Ascalon in Palestine. Catherine Saliou's analysis of this text (1996) demonstrates that it contains city ordinances that were in effect in Palestine during the 6th century, many of which were completely obsolete anachronisms for cities in the period between the 9th and 15th centuries. This work also includes civil statutes as well as a variety of prohibitions designed to regulate city life. It does not put forward principles of urban planning. Archaeological evidence shows that the ordinances of Julian of Ascalon (to the effect, for example, that noisy or otherwise objectionable workshops should be located outside residential districts) were not observed. Other equally old ordinances, such as the prohibition of graves within the city walls, were also violated.

Other texts dealing with the manner in which medieval cities functioned do not change the above conclusions regarding the lack of urban planning in Middle and Late Byzantium.